

Աւելի որոշ է Մովսէս Խորենացիի վկայութիւնը Կողոբերդի գերեզմանին մասին. պատմահայրը կ'ըսէ «Չորրորդ Հայք ունի զաւանու ութ, Խորհայն յեղից հիւսիսայ, ընդ որ իջանէ միւս Գայլ գետ, առ Կողոբերդովն»⁶: Հոս շատ որոշ է որ Գայլ գետը Կողոբերդի մօտէն կ'անցնի, և Մովսէս Խորենացի «Միւս Գայլ գետն» ըսելով կը հասկնայ Քղի-սու գետակը, որ հիւսիսէն դալով կ'անցնի Քղիի մօտէն եւ կ'երթայ կը միանայ Արածանի գետին. շատ մը աշխարհագետներ Միւս-Գայլ գետը կը նոյնացնեն Քղի-սուի հետ. հետեւաբար, տարակոյս չի մնար որ Կողոբերդը այսօրուան մեզի ծանօթ Քղի-սուի ակիւն էր, քաղաքին հիւսիսակողմը, ոչ շատ հեռու:

Ահա այս է մեր համեմատ կարծիքը,

պատմութեան տուեալներուն համաձայն, Կողոբերդի գերեզմանին:

Կողոբերդը վերջին անգամ կը յիշատակուի Դաւիթ Մերտինցիի մէկ տարեգրութեան մէջ, գրուած 1457ին. «Ի սմին ամի եղեւ շարժ, եւ փլաւ Կեղոյ կէս բերդըն, Երզնկայ քաղաք տապալեցաւ, եւ ջրահեղձ եղաւ»⁷: Հոսով, կը խորհիմ թէ Ապերու բերդը, որուն աւերակները կը գտնուին Քղի քաղաքին հիւսիսը, եւ որուն պատերէն ոմանք տակաւին կանգուն են, եւ թրքական քարտէղի մէջ «Էրմէնի քալէսի» նշանակուած է, հաւանօրէն մեր հին Կողոբերդի մնացորդներն են, ուր Պոմպէոսի կայսրօրքը կը կենար, եւ որուն պարիսպները Յուստինիանոս կայսրը վերանորոգեց. որուն ստորոտէն կ'անցնի «Միւս Գայլ գետ, առ Կողոբերդով»:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

6 Մ. Խորենացույ Աշխարհացոյց, Վննտիկ, 1881 (հրատ. Հ. Ա. Սիւրբի), էջ 30:

7 Մամբ ժամանակագրութիւններ, հտ. Բ. երեւան, էջ 212 (հրատ. Վ. Ա. Յակոբեան):

ՄԻ ՏԱՆՁԵՐ ՔՈՒ ՍԻՐՏԴ

Մի տանջեր քու սիրտդ ունայն տենչերով,
Եւ դուռն աշխարհի մի՛ բանար դու լայն.
Թէ պատես դարնան հազար ծաղիկով՝
Պատանք մը չըքնաղ կը հիւսես միայն:

Մի՛ դու խոստանար սրտիդ հաճոյքներ,
Փարչը կը փըշրի, գինին կը հեղու,
Երբ դան խնձոյքի սիրելի հիւրեր,
Սէր չես ունենար մաս մաս բաժնելու:

Մի՛ դրներ քու սիրտդ ճամբայէ ճամբայ,
Կու գան ու կ'անցնին, քեզ ի՞նչ կը մընայ.
Փոչին աչքերուդ վըրան կ'ամպանայ,

Եւ դայն սրբելու ցօղ չի տար անձրեւ.
Մի՛ տանիր քու սիրտդ արեւէ արեւ,
Շուտով կը խամբի գերդ աշնան տերեւ:

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՊԱՊԻՐՈՍՆԵՐ ՎԵՐԻՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՂՊՏԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՌՈՎ

Այս վերջին տարիներուն, զգալի կերպով աւելցած է մեր ժամանակաշրջանի առաջին դարերու ընթացքին՝ Եգիպտոսի մէջ քրիստոնէական գրական կեանքի վերաբերեալ ծանօթ վաւերագրերու թիւը: Գտնուած են բազմաթիւ հատուկտոր (ըլլան պապիրոսներ, թէ մագաղաթներ), եւ մանրադնին կերպով ուսումնասիրուած են աշխարհի գլխաւոր մատենադարաններուն մէջ պահուած մեծ թիւով ձեռագիրները: Նեղոսի հովիտին մէջ աւետարանական բնագրի աւանդման կարեւոր հարցը փաստարկուած հիմ մը ունի, իւրաքանչիւր անգամ աւելի կատարեալ:

Մեզի համար անկարելի է, սակայն, ճշգրիտ կերպով պատասխանել հետեւեալ հարցումին. աւետարանական բնագիրը ո՞ր թուականին թարգմանուած է վերին Եգիպտոսի զարտական (սայիտական) բարբառով:

Աւանդութիւնը կը նշէ՝ թէ առաքելական շրջանէն սկսեալ, Մեր Տիրոջ Յիսուսի Քրիստոսի տիեզերական պատգամը տարուած է Աղեքսանդրիա, ուրկէ շուտով հաղորդուած է Նեղոսի տեղիայի բնակիչներուն:

Ծանօթ են եգիպտական աւետարանական ձեռագիրներ՝ գրուած երկրորդ դարու սկիզբը, եւ վերջին օրինակի գիւտը՝ Պոմպէր Բ.ի պապիրոսը, ամբողջութեամբ կը վերաբրտագրէ Յովհաննու Աւետարանը, որ հաւանարար Աւետարանի բնագրէն յիսնեակ մը տարիներ ետքը գրուած ըլլայ: Բայց այս բոլոր վաւերագրերը գրուած են յունարէն լեզուով: Քանի մը դար շարունակ յունարէնը եղած է տեղիայի կրօնական լեզուն, եւ կը թուի թէ անմիջական պահանջ չէ եղած պոհայրական բարբառով թարգմանութեանց: Սակայն, վերին Եգիպտոսի մէջ, եւ մասնաւորաբար հեռու հիւսնականացած բնակչութեան, պարագան տարբեր էր. յունա-

րէնը նուազ ծանօթ էր, եւ ընկերութեան բոլոր խաւերուն մէջ Աւետարանի անյետաձգելի ծաւալումը կը պահանջէր սայիտական բարբառով թարգմանութեան հարցին մէջ:

Պատմական որոշ տուեալներ թոյլ կու տան ճշտելու զանազան թուականներ, որոնք կրնան որպէս terminus ad quem ծառայել Աւետարանի սայիտական բարբառով առաջին թարգմանութեանց հարցին մէջ:

Սուրբ Անտոնի կեանքին վերաբերեալ տեղեկութիւնները կը նշեն՝ թէ քսան տարեկանին, սուրբը կ'որոշէ անապատ քառուիլ, իրր արդիւնք գիւղական եկեղեցի մը մէջ լսած Մատթէոս ԺԹ. 21ի ընթերցանութեան: Սուրբ Անտոն Սայիտի զըպտերէն գիտէր միայն. հաւանական է որ ընթերցումը այդ լեզուով եղած ըլլայ: Կը թուի թէ Յ. Ք. 270ին, վերին Եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունէին զոնէ սուրբ Մատթէոսի աւետարանի օրինակներ, եւ ատոնք կը գործածուէին ծիսական նպատակներով: Ուրիշ տուեալ մը՝ որ կ'առաջնորդէ նման եղբակցութեան մը, Սուրբ Պաքոմիոսի կանոնի նկատողութիւնըն է, գրուած վանական կեանքի այս մեծ վերանորոգիչին կողմէ, 321ին: Այս կանոնին մէջ կը նշուի՝ թէ վանական կեանքի թեկնածուները պէտք է կարող ըլլան քսան Սաղմոս եւ երկու Թուղթ կարգալու, միաբանութեան մէջ ընդունուելու անհրաժեշտ պայման ըլլալով: Չափազանց անհաւանական է որ Եգիպտոսի հարաւի տգէտ գիւղացիները՝ որոնք իր կրօնական հիմնարկութեանց հիմը կը կազմէին, բաւարար չափով յունարէն գիտցած ըլլան, անոնցմէ այդ լեզուով ընթերցում պահանջելու համար:

Դժբախտաբար, զարտական հնագրութեան այժմու վիճակը մեզի թոյլ չի տար սայիտական ծանօթ ձեռագիրներու ճշգրիտ թուականը ստուգելու: Միայն ծանօթ է անոնցմէ մէկ քանիին գրութեան թուականը: Ամէնէն հինը բրիտանական թանգարանի արեւելեան ձեռագիրներու հաւաքածոյին թիւ 7594, որ կը համա-

պատասխան է Յ. Բ. 300-320-ին, կը պարունակէ Երկրորդումն Օրինացը, Յովնանու գիրքը եւ Գործք Առաքելոցը: Ներկայիս, փորձառութեամբ գիտենք, թէ Աստուածաշունչի թարգմանութեան ժամանակ, նախ Աւետարանները եւ Սաղմոսներն է որ կը թարգմանեն: Կը հետեւցուի թէ Արեւելեան Ձեռագրաց թիւ 7594 պապիրոսը գրուած ժամանակ, արդէն պէտք է թարգմանուած ըլլային Աւետարանները:

Նախապէս ըստածներէն կը հետեւցուի՝ թէ նուագագոյնը երրորդ դարու վերջերը, վերին Եգիպտոսի զպտական բարբառով Աւետարաններու թարգմանութիւններ գոյութիւն ունէին: Այդ թուականէն ետք, իբր արդիւնք քրիստոնէական միաբանութիւններու ծաղկումին, բաղմացած են այդ թարգմանութեանց օրինակները: Հակառակ աւերներուն եւ մատենադարաններու փճացումին, իբր արդիւնք մահմետական զբաւման, մեզի հասած են քանի մը ձեռագիրներ, գրեթէ ամբողջական, ինչ որ մեզի առիթ ընծայած է ճանչնալու սայիտական բնագիրը՝ իր ամբողջութեանը մէջ: Ամէնէն ամբողջական օրինակը Մորկան Ձեռագրի թիւ 569 է, մագաղաթի վրայ գրուած, Ը. կամ Թ. դարուն:

Ամենահին աղբիւրներու հասնելու նըպատակով, եւ անոնց միջեւ զանազան թարգմանութիւններ բաղդատելու, շատ հետաքրքրական է սայիտական թարգմանութեան հին հատուկտորներու ուսումնասիրութիւնը: Բնագրական քննութեան այս աշխատանքը՝ որով կը պարապին աստուածաշնչական ուսման մեծ թիւով մասնագէտներ, իբր նախնական աշխատանք կը պահանջէ գոյութիւն ունեցող ամբողջ հատուկտորներու ցուցակին պատրաստութիւնը:

Պալեսթինի (1904), Իվեռնայի (1896-7), Վաքարտէի (Revue Biblique, 1902), հրատարակած աստուածաշնչական սայիտական հատուկտորներու ցուցակներէն ետք, ունինք Հոռնըրի (Լոնտոն 1911-24) կոթողային գործը, ուր բազմաթիւ մատարաններէ զատ, կայ նաեւ հրատարակուած ծանօթ պապիրոսի վրայ գրուած 14 հատուկտորներու ցուցակ մը:

Հոռնըրի գիրքէն մինչեւ օրս, աւետարանական սայիտական պապիրոսներու կատարեալ ցուցակ չէ հրատարակուած: Հետաքրքրական է սակայն, նշելը հարցի այժմու կացութիւնը եւ հետազօտիչի տրամադրութեան տակ գտնուող ներկայիս գոյութիւն ունեցող հատուկտորներու վայրը: 1957ին առիթը ունեցանք հանդիպելու Սուրբ Մատթէոսի Աւետարանին համապատասխանող նոր հատուկտորի մը. մեր պապիրոսը արդէն գոյութիւն ունեցողներուն հետ համեմատելու համար, ձեռնարկեցինք զպտական բարբառով պապիրոսի վրայ գրուած աւետարանական հատուկտորներու մեթոտիկ փնտռութիւնը: Այս հետազօտութիւնը գլուխ հանուեցաւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի գլխաւոր մատենադարաններուն մէջ, անձամբ եւ թղթակցութեամբ: Միշտ գիմելով մատենախօսութեան եւ ձեռագրաց ցուցակներուն, կըցանք պատրաստել ցանկ մը՝ զոր բաւական ամբողջական կը նկատենք:

Այս յօդուածը աւելի չընդարձակելու համար, զանց պիտի ընենք մատենախօսութիւնը, եւ պիտի տանք միայն բնագրերու համաձայն հատուկտորներու կարգաւորեալ ցուցակը: Յուշակին մէջ կը նշենք միայն այն հատուկտորները, որոնց լուսապատճէնը ունինք, եւ անոնց բովանդակութիւնը կարգ մը պարագաներու մէջ ճշտած ենք, հարեւանցի կերպով. իւրաքանչիւր հատուկտորէ ետք կը նշենք համապատասխան բանալին:

Աւետարան ըստ Մատթէոսի

- 1) Բ, 12-13, 16-18. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 7561:
- 2) Է, 4-27. Փարիզի Ազգ. Մատենադարան, Ղպտ. 145:
- 3) Ժ, 23-26, 37-48. Bodleian Library, Օքսֆորտ, Ղպտ. 58:
- 4) ԺԴ, 20-34. ԺԶ, 6-20. Կարբիտոյ Հաւաքածոյ, Մատրիտ, Ղպտ. 7:

5) ԻԷ, 63. John Rylands Library, Ղպտ. 185:

Աւետարան ըստ Մարկոսի

- 6) Ա, 36-38. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 7561:
- 7) Զ, 1-5, 7-8. Österreichische Nationalbibliothek, Վիեննա, K 7536-7540:
- 8) Ը, 28-29. Österreichische Nationalbibliothek, Վիեննա, K 7563:
- 9) ԺԴ, 40-58. Österreichische Nationalbibliothek, Վիեննա, K 7535:

Աւետարան ըստ Լուկասու

- 10) Ա, 29-69. Փարիզի Ազգ. Մատենադարան, Ղպտ. 135:
- 11) Ա, 46-61. Österreichische Nationalbibliothek, Վիեննա, K 8706:
- 12) Է, 22-26. Soprintendenza alle Antichità dell'Etruria, Ֆիրենցէ, (անթիւ):

Աւետարան ըստ Յովհաննու

- 13) Ա, 1-33, 35-12. Փարիզի Ազգ. Մատենադարան, Ղպտ. 164:
 - 14) Ա, 22-23. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 35798:
 - 15) Գ, 33-66. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 7561:
 - 16) Զ, 21-28. Հայտնաբերուած Համալսարան, Inv. 1699 a:
 - 17) Է, 29-49. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 5994:
 - 18) Ի, 26-29. Bodleian Library, Օքսֆորտ, Ղպտ. 150 p:
 - 19) Ի, 2-28. Բրիտանական թանգարան, Արեւելեան Ձեռ. 63 d: Պապ. ԺԳ:
 - 20) ԺԷ-ԻԱ, Միչիկընի Համալսարան: Kelsey Museum of Archeology, P. Mich. Inv. 3992:
- (Այս վերջինէն՝ որ անտիպ է, ունինք միայն լուսապատճէնը՝ որ կը ներկայացնէ Յովհ. ԻԱ. 17-19):

Այս քսան հատուկտորներէն զատ, մատենախօսութեան մէջ զետեղած ենք չորս հատուկտորներ, որոնց լուսապատճէնը ունենալը անկարելի եղաւ: Անոնցմէ երկուքը նշուած են, թէ Միւնիխի «Bayrische Staatsbibliothek»-ը կը գտնուին, սակայն կը թուի թէ այնտեղ ալ չեն. Հոռնըրի համաձայն՝ Ղուկաս Ժ. 14-16 եւ Մարկոս Գ. 11, 12, 16: Միւս երկու հատուկտորները եղած են Փարիզի Կիմէ թանգարանը, սակայն այդ հիմնարկէն տեղափոխուած է, եւ մեզի անկարելի եղաւ վայրը ճշտել, հակառակ մեր բազմաթիւ դիմումներուն: Ըստ Հոռնըրի, անոնցմէ մէկը կը պարունակէր Ղուկաս Ա. 39-44 եւ միւսը՝ Յովհ. Գ. 31-44:

Այս հատուկտորներուն հնագրական ուսումնասիրութիւնը եւ բնագրային քննութիւնը չէ աւարտած. սակայն կարելի է հաւաստել՝ առանց որ եւ է տարակոյսի, թէ տակաւին հին թարգմանութիւններու շարքին՝ սայիտական բարբառով ամբողջական բնագիրը չէ գտնուած. ունինք միայն հատուկտորներ՝ որոնք կը համապատասխանեն կանոնական բնագրին: Բնագիրը մնացած է անփոփոխ, առանց յաւելումներու կամ կրճատումներու, հակառակ զանազան լեզուներով բազմաթիւ թարգմանութիւններու, որոնք ցոյց կու տան աւետարանական պատգամին տիեզերականութիւնը: Սակայն, եթէ բնագրային քննութիւնը կը յաւակնի ամէն անգամ աւելի ճշգրիտ կերպով հասկնալու Ս. Գրքի իւրաքանչիւր մանրամասնութիւնը, անհրաժեշտ է չանտեսել հին մանագրողներու ուսումնասիրութիւնը, մասնաւորաբար արեւելեան յատկաբանութեամբ (idiome). եւ ասիկա նկատմամբ նաեւ սայիտական բարբառով հատուկտորներու, շատ օգտակար է Եգիպտոսի մէջ Բրիտանական թանգարանի զարգացման մասին տուեալներ հայթայթելու տեսակէտէն:

ՏՈՒՄՈՒՆ ԽՈՒՆԻՍԻԱՆ

Թրգմ. Տ. Գ.

Գահիրէ 8/5/59